

НАВЧАННЯ І ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОНАВЧАЛЬНИХ ДІЙ

Постановка проблеми. В структурі навчальної діяльності важливе місце займають загальнонавчальні дії, які складають основу для подальшого формування навчальних умінь і навичок. В статті проведений аналіз теоретичних підходів до вивчення проблеми формування загально навчальних дій. Показані чинники, що впливають на утворення і закріплення навчальних дій, розкриті умови і механізми їх формування.

Мета. Розкрити вплив навчання і психічного розвитку як чинників формування загальнонавчальних дій.

Для сучасної психологічної науки проблема взаємозв'язку навчання і психічного розвитку є однією із центральних у методологічному аспекті.

Розглядаючи питання співвідношення навчання і розвитку, Л.С.Виготський зазначав, що навчання і розвиток не співпадають безпосередньо, а являють собою два процеси, які знаходяться в дуже складних взаємовідношеннях. Навчання тільки тоді добре, коли воно іде попереду розвитку. Тоді воно пробуджує і викликає до життя цілий ряд функцій, що знаходяться в стадії дозрівання, які лежать в зоні найближчого розвитку. В цьому полягає найголовніша роль навчання в розвитку. [2].

На думку Л.С.Виготського, навчання є основною детермінантою психічного розвитку людини і як складний механізм передбачає виникнення вищих психічних функцій в процесі перетворення зовнішніх впливів, або дій, у внутрішні дії самої дитини. Л.С.Виготський вказує, що загальний генетичний закон культурного розвитку можна сформулювати у такому вигляді: будь-яка функція у культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, у двох планах, спочатку – соціальному, а потім – психологічному, спочатку між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім всередині дитини, як категорія інтрапсихічна [3].

Г.С.Костюк вбачає психічний розвиток у прогресивному зростанні цілеспрямованої діяльності особистості, у свідомій регуляції її поведінки, у здатності виходити за межі теперішнього і передбачати результати своїх дій, усвідомлювати норми суспільної поведінки і ними керуватися. У діяльності складаються і розвиваються психічні властивості особистості, її розумові, емоційні і вольові риси, здібності. Формується свідомість і самосвідомість. Психічний розвиток відбувається завдяки учінню і навчанню. Навчальна діяльність виступає як форма прояву розвитку самої дитини і як основний фактор її розвитку. Поза навчанням і без нього немає психічного розвитку [7].

В структурі навчання важливим компонентом є загальнонавчальні дії, які необхідні для засвоєння і успішного оволодіння складною навчальною діяльністю.

Навчальні дії вивчаються дослідниками педагогами і психологами по - різному. Одні з них розглядають загальнонавчальні дії, як елемент навчальної діяльності; другі – як передумову навчальної діяльності; треті - розглядають загальнонавчальні дії дітей як показник довільної поведінки, пов'язаної з різними формами учбової діяльності; четверті - майже ототожнюють загальнонавчальні дії з учінням дітей; п'яті - виділяють провідні загальнонавчальні дії, як вміння дитини приймати завдання і утримувати у свідомості мету конкретної діяльності.

О.М.Аніщенко, А.Н.Давидчук та ін. Розглядають загальнонавчальні дії, як елемент навчальної діяльності. До цих дій вони відносять уміння дитини слухати дорослого і виконувати його інструкцію, а також здатність дитини діяти за зразком та вміння оцінювати дітьми навчальну роботу інших дітей [1,6].

В.В.Давидов, досліджує навчальні дії, виходячи із структури навчальної діяльності, яка на їх думку включає чотири компоненти – навчальну задачу, навчальні дії, контроль та оцінку [5].

Н.О.Менчинська та ін. вивчали процес набуття дитиною навчальних дій і прийшли до висновку, що успішність його залежить від усвідомлення дитиною дій, коли дитина усвідомлює мету, завдання, конкретні умови виконання дії, способи її виконання і контролю за результатами виконання дій.

Формування свідомої дії, на їх думку, супроводжується її розвитком і сприяє удосконаленню сприймання, пам'яті, мислення, уваги і інших психічних процесів дитини, при цьому розвиваються інтелектуальні, вольові та емоційні якості особистості.

В свою чергу психічний розвиток сприяє творчому і свідомому засвоєнню нових навчальних дій, що легко переносяться на інші навчальні дії і на всю практичну діяльність учнів[11].

Свідомо засвоєна дія, на думку Е.О.Мілеряна, має інші якісні ознаки, ніж механічно засвоєна дія, вона більш стійка, вона легко застосовується у інших, змінених умовах навчальної діяльності [12].

А.Н.Давидчук та інші розглядають загальноосвітні дії як важливі передумови навчальної діяльності. Вони виділяють дії, пов'язані із свідомим виділенням та використанням дитиною способів дій для вирішення пізнавальних та практичних завдань; дії, що допомагають пошуку шляхів розв'язання завдань; дії, пов'язані з контролем дітьми своєї навчальної діяльності та дії, спрямовані на дотримання дітьми зразків, які дають вихователі та учителі. Ці дослідники визначали питому вагу кожного з видів дій у їх навчальній діяльності. Деякі з цих дослідників вивчали зв'язок виявлених ними дій із деякими психічними функціями [6].

О.В.Усова, А.А.Бобров вважають навчання успішним, якщо учні засвоюють систему умінь і навичок навчальної праці, починаючи від простих дій читання і письма і, закінчуючи самостійним плануванням роботи та самоконтролем за виконанням завдання. Від формування таких навчальних дій значною мірою залежить навчальність дітей та якість їх знань [17].

О.Я.Савченко, Н.Ф.Скрипченко та інші виділяють організаційні навчальні дії, а також інтелектуальні та комунікативні уміння, пов'язані із навчанням. Вони вивчали навчальні дії, виходячи з їх поділу на загальноорганізаційні, загальнономовленнєві, загальнопізнавальні та контрольні-оцінні [14, 15].

В.О.Кулько та Т.Д.Цехмістрова розглядають узагальнені та часткові навчальні дії, інтелектуальні та практичні; навчальні та самоосвітні; загально-трудова та професійні; раціональні та нераціональні; продуктивні та репродуктивні [9].

О.В.Скрипченко розглядає навчальні дії у структурі учіння учнів і виділяє дії, не тільки орієнтовані на операційні складові учіння, а і на їх зв'язки зі змістом навчання. На його думку, кожна навчальна дія має свою специфічну структуру і розглядається як складне утворення, до якого входять моторні, сенсомоторні, перцептивні, мнемічні, мислительні, імажинативні, емоційно-вольові та інші дії [16].

Вчені також досліджували умови, які впливають на утворення та закріплення загальнонавчальних дій. О.Е.Кравцова виявила вплив гри за певними правилами на формування у дітей деяких навчальних дій [8].

С.Д.Максименко зазначає, що розвивальне навчання і врахування учителем індивідуальних особливостей особистості учня сприяє кращому оволодінню навчальними діями. Організоване певним чином навчання дає можливість сформувати у молодших школярів відносно високий рівень

вмінь та навичок абстрагувати, узагальнювати, а також аналізувати і практично діяти, розвиток деяких навчальних дій можна діагностувати через розв'язання дітьми пізнавальних задач [10].

На значення прийняття учнями навчального завдання як умови формування навчальної дії звертають увагу Д.Б.Ельконін та інші [18].

Деякі дослідники робили спроби розкрити механізми формування навчальних дій. Так, П.Я.Гальперін, Н.Ф.Тализіна та ін. вважають, що для розкриття цих механізмів важливо виходити з положення про три типи орієнтовної основи дій. Так, орієнтовну основу першого типу складають образи дії, яку учні виконують методом проб і помилок, так як вказівок щодо її виконання не надається. Засвоєння такої дії є нестійким і на інші завдання не переноситься. Орієнтовна основа другого типу вміщує зразки дії і вказівки по її виконанню, дія засвоюється швидко і без помилок, але переноситься на нове завдання при умові, що воно має ідентичні елементи. Орієнтовна основа третього типу не дається у готовому вигляді, а самостійно створюється учнем. Учитель тільки спонукає учня до створення орієнтувальної основи дії, яка потім легко переноситься на нове завдання [4].

Д.Ф. Ніколенко значну увагу приділяв проблемі навчання молодших школярів, виробленню у них уміння вчитися, засвоєння ними навчальних дій та підготовку вчителя до навчання дітей молодшого шкільного віку. Успішне утворення навчальних дій визначається певними умовами та механізмами. До них відносяться методика навчання та правильне керівництво з боку вчителя. Навчання дітей молодшого шкільного віку має свої особливості, відповідні віковим можливостям дитини. Навчальна діяльність у молодших школярів поєднується з ігровою та трудовою діяльністю, або ж стає самостійною діяльністю, яка має свою, притаманну тільки їй специфіку, тому що провідною у ній є пізнавальна активність дитини. З дитиною молодшою шкільного віку повинна проводитись своєрідна психологічна підготовка, яка б сприяла активності у навчанні.

Процес навчання будується вчителем так, щоб молодші школярі могли усвідомлювати навчальні завдання, хід їх виконання та кінцевий результат своєї роботи. Вони повинні проявляти зацікавлене ставлення до виконання тих чи інших дій, при цьому усвідомлюючи свої досягнення та недоліки. А свідоме засвоєння знань вимагає розумової активності дитини. У дітей активність має переважно характер зовнішніх дій з предметами і супроводжується називанням предметів дії вголос. Тільки поступово, коли виникає внутрішнє мовлення, зовнішня активність переходить у внутрішні розумові дії. Це можливо за умови, коли активність дитини у засвоєнні і закріпленні навчальних дій вміло скеровується вчителем.

Враховуючи особливості дітей молодшого шкільного віку, учитель проводить навчання за допомогою засобів унаочнення чуттєвої (сенсорної) сфери. Дитина буде добре навчатися безпосередньо сприймаючи конкретні образи, і не просто вивчати предмети, а тримати їх у руці, маніпулювати ними. Активне усвідомлене наслідування сприяє формуванню у дітей уміння користуватися зразками як сенсорними еталонами. Зразок потрібно пред'являти дитині, супроводжуючи його показ, поясненням того, що показуєш. Слово допомагає дитині зрозуміти ситуацію чи об'єкт навчання. Навчання буде ефективним тільки тоді, коли учитель співвідносить образ, слово і дію: спочатку дію потрібно показати і одночасно пояснити як виконувати її, а потім проводити самостійне вправляння в дії [13].

Надзвичайно важливою у навчанні дитини є доступність, її не слід розуміти як повне усунення труднощів. Добре організоване навчання є важким, тому що потребує напруження і активності дитини.

Важливим у навчанні є його системність, вона створює передумови для таких навчальних дій як уміння говорити, слухати вчителя, будувати свою діяльність у певній послідовності та ін.

Міцність засвоєння навчальних дій досягається систематичним повторенням і їх свідомим засвоєнням. Повторюваність потрібно використовувати тоді, коли навчальні дії ще легко відтворюються, а не забулися дитиною зовсім. Для цього застосовуються вправлення. Вони виконуються в певній системі і послідовності, поступово ускладнюючись. Успіх вправлення у виконанні дій залежить від сприятливих зовнішніх умов. Кожна дитина має свій індивідуальний темп засвоєння навчальних дій, це залежить від особливостей нервової системи дитини, від швидкостей утворення умовних рефлексів, від встановлення і зміни динамічних стереотипів. Дитина не повинна стомлюватись, але і перерви між вправленнями не повинні бути тривалими. Важливою у формуванні дій є не тільки кількість вправ, а і певна послідовність у виконанні дій, починати потрібно від повільного до швидкого темпу, від простішого до складного завдання.

Формуючи навчальні дії, потрібно враховувати досвід дитини, її вміння виконувати ту чи іншу дію, легко переносяться звичні, закріплені рухи і дії в іграх, вимові слів, у читанні, фізкультурних вправах та ін. Але може бути і так, що стара дія може гальмувати утворення нової, наприклад, при засвоєнні граматичних форм мови.

Навчання дітей молодшого віку, характеризується своєю незавершеністю, своєрідною динамічністю, і тому – нестійкістю. Успіх утворення навчальних дій залежить від ставлення дітей до змісту і способів проведення занять учителем, від емоційного стану дитини, від рівня сформованості самоконтролю за власними діями, від розвитку психічних процесів.

У молодших школярів сприймання стає більш довільним і цілеспрямованим процесом. Учні вміють виділяти форму і колір предметів, у них з'являються складні види зорового аналізу і синтезу. Вони знають і розрізняють кольори, але у розрізненні відтінків виникають певні труднощі.

Розвитку фонематичного слуху сприяють систематичні заняття на уроках читання та усного мовлення, гостроту слуху розвивають уроки музики. Певні ускладнення у молодших школярів виникають у сприйманні простору, часу, руху. Діти вчаться сприймати абстрактні образи, якими є букви і цифри і об'єднувати їх в слова та цифрові ряди, надаючи їм смислового значення [16].

Для дітей молодшого шкільного віку характерні три рівні розвитку пам'яті. На першому рівні у дітей відсутнє виокремлення мети запам'ятати; на другому – з'являється потреба у запам'ятовуванні матеріалу, але учні ще не вміють використовувати хоча б які-небудь способи для запам'ятання, третій рівень характеризується наявністю мети запам'ятати і застосуванням мнемічних прийомів для запам'ятовування та пригадування.

Співвідношення мимовільної і довільної пам'яті у учнів має свої особливості. Першокласники користуються більш ефективним, мимовільним запам'ятовуванням, до того ж у них активно працює і механічна пам'ять, і діти досить часто заучують навчальний матеріал, не розуміючи його змісту. Продуктивність мимовільного запам'ятання збільшується у тому випадку, коли діти активно виконують завдання, а не пасивно сприймають його.

У молодших школярів зростає продуктивність та обсяг запам'ятовування навчального матеріалу, збільшується кількість і точність відтвореного тексту, підвищується точність впізнавання, раніше бачених об'єктів, добре розвивається зорова, слухова, рухова, емоційна, наочно-образна, словесно-логічна пам'ять.

Мислення учнів молодшого шкільного віку характеризується особливою конкретністю, діти оперують наочним матеріалом, у навчанні спираються на конкретні предмети, тому їм мислення називають конкретно-понятійним. Вирішальне значення у розвитку мислення учнів має

систематичне навчання. Воно сприяє подальшому розвитку мисленневих операцій: порівняння, аналізу, синтезу, абстрагуванню, узагальненню, конкретизації. Якісне використання дитиною мисленневих операцій залежить від того, наскільки учень добре володіє ними. Мислення дітей молодшого шкільного віку спирається на постійно зростаючий обсяг понять.

У кожної дитини є уява, фантазія, але проявляються вони по-різному, залежно від її індивідуальних особливостей.

Ступінь легкості перетворення в дитячій уяві змісту навчального завдання буває різним. Деякі діти досить скуті ситуацією, так що будь-яке мислене перетворення її становить для них значні труднощі. Інколи дитина не може засвоїти навчальний матеріал тільки через те, що не в змозі уявити собі, про що говорить учитель або що написано в підручнику.

Учні можуть розрізнитися ще й тим, якою мірою їхня уява контролюється свідомістю. Залежно від цього уява може бути корисною і шкідливою (в останньому разі вона відволікає людину від реального світу). Тому вчителю важливо знати, як учень сприймає матеріал і як цей матеріал переломлюється в його уяві. Уяву можна тренувати і розвивати, як будь-який аспект психіки людини. Розвивати уяву можна різними шляхами, але обов'язково в такій діяльності, яка без фантазії не приводить до бажаних результатів.

Увага дітей молодшого шкільного віку має свої особливості. У першокласників домінує мимовільна увага, але вона буде більш стійкою, коли завдання вчителя і робота по його виконанню приваблює школярів, викликає безпосередній інтерес. Дітям легше зосереджуватися на конкретному навчальному матеріалі, коли він підкріплений різними наочними засобами, або подається як ігрово-рольова колективна діяльність. При несприятливих умовах роботи, коли заважають зовнішні подразники, дітям важко підтримувати спрямованість уваги, переборювати відволікання від основного завдання, тому потрібно піклуватися про усунення перешкод, які відволікають увагу дітей.

У школярів першого року навчання увага характеризується невеликим обсягом, малою стійкістю, зосереджено займатися однією справою вони можуть 10-20 хвилин, у них утруднений розподіл і переключення уваги із одного завдання на інше.

Формування стійкої уваги відбувається шляхом засвоєння дій контролю як поетапне формування, починаючи з матеріалізованої форми, потім в голосному мовленні, далі у формі «зовнішнього мовлення про себе». І як результат контроль набуває у школярів закінченої форми у вигляді акту уваги. Іншими словами, контроль за процесом своєї діяльності і є, власне, довільною увагою учнів.

У дослідженні ми поставили задачу класифікувати навчальні дії; виділити серед них ті, які займають провідне місце у розвитку молодших школярів; проаналізувати структуру кожної із згаданих навчальних дій, тобто дослідити їх якісну сторону на основі розкриття єдності у співвідношенні сенсомоторних, перцептивних, мнемічних, мислительних та інших дій; виявити значення кожної навчальної дії у загальній структурі навчальної діяльності учнів молодшого шкільного віку; з'ясувати, які функції виконує кожна навчальна дія у навчальній діяльності на етапі її формування; визначити, які тенденції спостерігаються у розвитку провідних навчальних дій; показати індивідуальні відмінності у процесі формування та засвоєння навчальних дій учнями молодших класів.

Дослідження показали, що процес формування навчальних дій має гетерохронний характер, що провідними факторами, які впливають на цей процес є розумовий розвиток дітей, активна

позиція дитини у навчанні, її уміння говорити, уважно слухати вчителя, усвідомлювати навчальне завдання, будувати свою навчальну діяльність.

Важливим у навчанні є його системність, так як міцність засвоєння навчальних дій досягається систематичним повторенням і їх свідомим засвоєнням. Навчальні дії виконуються в певній системі і послідовності, поступово ускладнюючись. Успішному вправлянню у виконанні навчальних дій сприяють зовнішні умови. Кожна дитина має свій індивідуальний тип засвоєння навчальних дій. Важливою у формуванні дії є не тільки кількість вправ, а і певна послідовність у виконанні дії.

Одержані дані дозволили отримати матеріал про взаємозв'язок розвитку складових інтелекту досліджуваних дітей із рівнем розвитку навчальних дій. Також було виявлено, які із цих складових мали найбільший вплив на формування навчальних дій. Вивчаючи процес формування навчальних дій з усіма їх складовими, ми враховували вікові та індивідуальні особливості розвитку дітей, а також вплив соціальних факторів як чинників навчання і виховання дітей.

Література

1. *Анищенко О.М.* Условия формирования предпосылок учебной деятельности детей / О.М.Анищенко // Дошкольное воспитание. – 1979 - № 5 – С. 39-44.
2. *Выготский Л.С.* Мышление и речь / Л.С.Выготский . – М., 1934 – 362 с.
3. *Выготский Л.С.* История развития высших психических функций / Л.С.Выготский. – М.:Педагогика, 1960 – 368 с.
4. *Гальперин П.Я.* Зависимость обучения от типа ориентировочной деятельности / П.Я.Гальперин, Н.Ф.Талызина. – М.: Из-дво МГУ, 1968. – 238 с.
5. *Давыдов В.В.* Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
6. *Давидчук А.Н.* Конструктивное творчество дошкольника / А.Н.Да видчук. – М.: Просвещение, 1973 . – 79 с.
7. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С.Костюк. - К.:Рад. школа, 1989. – 608 с.
8. *Кравцова Е.Е.* Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе / Е.Е.Кравцова. - М.: Педагогика, 1991. – 152 с.
9. *Кулько В.О.* Формирование у учащихся умений учиться / В.О.Кулько, Т.Д.Цехмистрова. – М.: Просвещение, 1983. – 80 с.
10. *Максименко С.Д.* Індивідуальні особливості мислення дитини / С.Д.Максименко. – К.: Знання, 1977. – 48 с.
11. *Менчинская Н.А.* Проблемы учения и умственного развития школьника / Н.А.Менчинская. Избр. психол. труды. – М.: Педагогика, 1989. – 224 с.
12. *Милерян Е.А.* Психология формирования общетрудовых умений: автореф... канд. пед. наук / Е.А.Милерян. – Ленинград, 1968. – 55 с.
13. *Николенко Д.Ф.* Становление учителя / Д.Ф.Николенко, Н.И.Шкиль. – К., 1986 – 46 с.
14. *Савченко О.Я.* Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів / О.Я.Савченко. – К.: Рад.школа, 1982. – 176 с.
15. *Скрипченко Н.Ф.* Формирование учебных навыков у учащихся 1-3 классов: автореф... канд. пед. наук / Н.Ф.Скрипченко. – К., 1966 – 19 с.

16. Скрипченко О.В. Психічний розвиток учнів / О.В.Скрипченко . – К., 1974. – 104 с.
17. Усова А.В. Формирование у учащихся учебных умений / А.В.Усова, А.А.Бобров. – М.: Знание, 1987. – 80 с.
18. Эльконин Д.Б. Психологические вопросы формирования учебной деятельности в младшем школьном возрасте / Д.Б.Эльконин // Вопросы обучения и воспитания. – К.: 1961. – С. 12-14.

В статье дан анализ влияния обучения и психического развития на формирование общеучебных действий. Обучение рассматривается как целенаправленная деятельность, которая системно влияет на психическое развитие ребенка. Формирование общеучебных действий происходит в процессе обучения и зависит от многих факторов, которые влияют на их усвоение и закрепление. В статье проанализированы основные теоретические подходы, изучающие возникновение и закрепление общеучебных действий в онтогенезе. Дана классификация общеучебных действий, показано влияние развивающего обучения и уровня развития психических процессов на усвоение общеучебных действий. Дан анализ результатов экспериментального исследования общеучебных действий у детей.

The article analyzes the influence of the education and mental development on the formation of general educational actions. Education is considered to be a purposeful activity that systematically affects the mental development of the child. Formation of general educational actions takes place in the learning process and depends on many factors that affect their learning and practicing. The article analyzes the main theoretical approaches that study the emergence and consolidation of general educational actions during the ontogenesis. It is given the classification of general educational actions, shown the influence of developmental education and the level of mental processes' development on the learning of general educational actions. It is given the analysis of experimental research results of general educational actions among children.

Статтю подано до друку 15.11.2013.

© 2013 р.

Д. М. Співак (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми. Глибинні трансформації в українському суспільстві вплинули не тільки на політико-економічний стан, але і на соціально-психологічні відносини в різних верствах населення. Особливо вони торкнулися моральної сфери як соціуму, так і окремої особистості. Відмова від старих радянських традицій та цінностей, відродження споконвічних ментальних цінностей нації вимагають побудови абсолютно нових критеріїв моральної вихованості. Для процесу навчання і виховання, враховуючи що навчання повинно бути особистісно орієнтованим, важливо знати структуру моралі, шляхи формування моральної свідомості та діяльності, особливості розвитку моралі на різних вікових етапах.

Мета. Висвітлити взаємозв'язок між навчанням і вихованням та моральним розвитком особистості. Показати шляхи розвитку моральної свідомості.